

NEZAMĚŠTNANOST

Petr MAREŠ

jako sociální problém

DRUHÉ ROZŠÍŘENÉ
VYDÁNÍ

VI. INDIVIDUÁLNÍ A SOCIÁLNÍ ZKUŠENOST NEZAMĚŠTNANÝCH

- VI.1 Životní úroveň
- VI.2 Zkušenost deprivace
- VI.3 Zkušenost změny času
- VI.4 Rodina
- VI.5 Nezaměstnanost a reprodukční chování
- VI.6 Sociální izolace
- VI.7 Nezaměstnaní v sociálních sítích
- VI.8 Nezaměstnanost a fyzické zdraví
- VI.9 Nezaměstnanost a psychické zdraví

nedávají u televize či zabíjejí čas u hracích automatů. Dokonce i jejich cesta na pracovní úřad a zpět zabírala neúměrně mnoho času. Nezaměstnanému ubíhá čas pomaleji než v zaměstnání. Dny se vlečou, nemají žádnou strukturu a po určité době nejze odlišit úřední dny od víkendů. Čas přestává hrát důležitou roli a je vyplňován pocitem nudy. Dochází ke ztrátě nebo dezintegraci smyslu pro čas (Jahoda 1982) a dramaticky roste podíl restrukturovaného času ve vztahu k času strukturovanému (Fagin - Little 1984).

Jahodová, Lazarfeld a Zeisel (1933) ilustrují skutečnost, že spolu se strukturou času e hroubí i jeho obsah. Místní knihovna v Marienthalu sice zrušila výpůjční poplatky a půjčovala knihy zdarma, avšak počet čtenářů v době vrcholící nezaměstnanosti poklesl a lidé klesali, tak jak se udržovala vysoká nezaměstnanost. I ti, kdo zůstali klienty knihovny, četli méně. Předplatné na noviny, i když bylo pro nezaměstnané nabízeno se slevou, se snížilo o 60 % a politické i společenské kluby a organizace ztratily jednu až dvě třetiny svých členů. Řada studií prokazuje analogickou situaci i v 70. a 80. letech. Jak označována Siegföld (1981), dlouhodobá nezaměstnanost je pro většinu osob zkušeností hluboce korodující strukturou jejich osobnosti. Některé studie sice poukazují na značnou aktivitu části nezaměstnaných, většina z nich však poukazuje na to, že obecně ozářšený obraz nezaměstnaných jako osob zabíjejících čas sledováním dětských televizních programů a trávících mnoho času spánkem nebo jen ležením v posteli není bohužel jen výmyslem nepřátelsky naladěné „zaměstnané“ veřejnosti, ale i tvrdou realitou života nezaměstnaných. Jahodová (1982) je přesvědčena, že pouze malá část lidí je schopna sama udržet svoji časovou strukturu, většina z nás musí být k tomu nucena sociálními normami, které nám poskytují podpůrný rámec. Fixní rámec času je dán primárními hodinami počátku a konce pracovní doby a jejím členěním na menší časové úseky. Jdstranění struktury dne, která je běžně určena především rytmem zaměstnání, je používáno jako psychologické brnění. Tato struktura je konec konců hluboko zatřívována každému příslušníkovi naší civilizace a dostává se do jeho osobnosti v raném věku v procesu socializace (přenos a potřeba zaplnit čas smysluplnými aktivitami jsou vštěpovány jako hodnoty dětem v rodině i ve škole). Také všechna zaměstnání jsou postavena na asoovém rozvrhu dne od začátku do konce pracovní doby.

Expanze volného času v nezaměstnanosti má jiný charakter než rozšiřování jeho rozahu u pracující populace. Parker (1971) zdůrazňuje vzájemnou závislost volného času práce. Hodnota volného času spočívá v naší kultuře v útěku a v relaxaci od práce. lezaměstnanost redefinuje koncepci volného času. Být bez zaměstnání neznamená neznít mít více volného času, je to jen rozšíření času, v kterém nemáme povinnosti. Abence zaměstnání význam volného času máte, neboť bez zaměstnání člověku chybí základní pořádací princip. Jahodová (1987:59) konstatuje, že právě neomezené množství volného času paradoxně nezaměstnaným zabráňuje v tom, aby ho využili. Zejména mladiství mají potíže při popisování svých denních zkušeností. Jejich volný čas je spo-především s nudou. Je to výrazně zvláště u osob, které nemají žádné osobní činnosti ve vzory práce a jejichž životní styl je pasivní. Navíc využívání volného času jeho zkomercializované podobě dnes vyžaduje peníze, a tak se vytváří bludný kruh, špoř dostatečné finanční zdroje lze získat jen v zaměstnání.

Fryer a McKenna (1987:49) se zmiňují o výzkumu asi 1 000 nezaměstnaných osob žitnických profesí (vzorek byl vybrán z klientů 42 pracovních úřadů ve Velké Británii), rovedením koncem 80. let. Kolem 30 % dotázaných mělo problémy s tím pustit se do žiaké činnosti, soustředit se na ni a provádět i delší dobu. Potíže přitom rostly s délkou

doby nezaměstnanosti. Mezi nezaměstnanými se vyskytovaly osoby, které měly po ztrátě zaměstnání více práce, než když byly zaměstnány, a které viděly jediný problém svého postavení v nedostatku peněz. Ale daleko více bylo osob, které ztrácely podněty k efektivní vědomé činnosti a jimž se všichni dny jevily jeden jako druhý, kterých dny splývaly s věkendy. Typické bylo konstatování jednoho z nezaměstnaných, který tvrdil: „Býval jsem velký čtenář. Nyní mne čtení unavuje a mám tendenci nedělat nic. Vše se stává nudným a depresivním. Po tolika letech zaměstnání je pro mne těžké vyplnit bez něho celý den“. Autoři upozorňují na to, že se zde ukazuje, jak struktura času, aktivita a účel (nebo do-časná dezintegrace časové struktury, neaktivita a bezúčelnost) mají tendenci vyskytovat se současně a ovlivňovat tak každodenní zkušenost nezaměstnaného. Ztráta cílů, pocit neúčelnosti a nepotřebnosti, které s tím souvisejí, jsou těžkým břemenem značné části nezaměstnaných.

Nezaměstnanost samozřejmě nevylučuje aktivní činnost a udržení si struktury času. To záleží na životních strategických nezaměstnaných osob. Wats (1983) ovšem poznamenává, že podle převládajících zkušeností jsou jen malé skupiny nezaměstnaných schopny vytvářet si pozitivní, aktivní životní styl. Vytváření různých společných komunit a jiné pokusy o radikální změnu života v konzumní společnosti byly charakteristické spíše pro 60. léta, kdy nezaměstnanost byla ještě relativně nízká. Většina nezaměstnaných zůstává, přes svůj handicap, spojena s hodnotami hlavního proudu společnosti. Některé skupiny se ovšem vyrovnávají s nezaměstnaností lépe než jiné. Jsou to zejména ti, kdo byli nespokojeni se svou předchozí prací, kdo zůstávali nezaměstnanými jen přijatelně krátkou dobu, kdo mají nastřádaný finanční prostředky na překlenutí doby do nalezení nového zaměstnání, nebo mají legitimní důvody zůstat mimo pracovní trh (mentálně a tělesně postižení, svobodné matky, ale i matky s malými dětmi v rodinách ap.). Největší potíže se svou adaptací na stav nezaměstnanosti mají naopak osoby citlivější práce, lidé ambiciózní a s aspiracemi.

VI.4 Rodina

Důsledky nezaměstnanosti nepocítují jen ti, kdo ztratili svá zaměstnání. Ve skutečnosti zasahuje nezaměstnanost daleko větší počet osob, než na kolik lze usuzovat z podílu nezaměstnaných v ekonomicky aktivní populaci, a to jak prosřednictvím jejich rodin (obvykle rodiče se svými dětmi), tak i širších příbuzenských vztahů. Smith (1987:126) uvádí, že v roce 1984 žilo ve Velké Británii kolem 1,3 milionu dětí v rodinách, v nichž byl hlavní žitel nezaměstnaným. Přitom 206 000 z nich žilo v rodinách, kde byl tento žitel bez zaměstnání více než 1 rok, i když méně než 2 roky. Celkem 536 000 z nich žilo v rodinách, kde byl bez práce více než 2 roky. Asi 53 % nezaměstnaných mužů bylo ve věku 18-34 let, tedy ve věku, kdy většinou zakládají rodiny (mezi nezaměstnanými déle než rok činil podíl této věkové skupiny 61 %).

Vlivu nezaměstnanosti na napětí v rodinách byla věnována pozornost již v dřívějších letech (Kornarovsky 1940 a další). A to v obou směrech: jak co se týče negativního vlivu

4 Dnes obvykle představují marginální jev spojený s malými skupinami osob nekonzurní či post-materialistické orientace. Pokusy o alternativní životní styl mají často jinou motivaci než překonání nezaměstnanosti (obvykle ekologickou). Ani pokusy sdružovat se s ostatními nezaměstna-

ezaměstnanosti na rodinu⁵ jako sociální instituci, tak i co se týče pozitivního vlivu úrodné solidarity a podpory, které se nezaměstnaným dostává ze strany jejich rodin. Při ledání důsledků nezaměstnanosti pro život člověka je nutno vidět nejen jeho osobní dezavu na situaci, které se ocitl, ale i odezvu jeho rodiny, jeho domácnosti jako celku, která má své priority, své zdroje, své normy a požadavky na jednotlivé členy. Vliv na rodinu má nezaměstnanost nejen prosřednictvím finančních potíží (pokles na polovinu příjmů), ale též prosřednictvím:

- strukturalní dezorganizace a krize, krize rodinného systému a narušení denních rodinných zvyklostí;
- změn v sociálních vztazích a sociální izolace rodiny v nezaměstnanosti;
- změn postavení nezaměstnaného jedince v rodinném systému, ztrátou jeho statusu a autority, odvozených ze zaměstnání a z jeho příspěvku příjmům rodiny;
- změn v rozdělení domácí práce.

Ztráta statusu, která je pro jedince s nezaměstnaností spojena a která je neměnně ob-žným důsledkem nezaměstnanosti než jiné její důsledky, se dotýká i rodiny. A to nejen e smyslu ztráty statusu rodiny v širší společenské struktuře, ale nepochybně i ve smyslu tráty statusu nezaměstnaného v rámci rodiny, což je pro každého jedince velmi bolestvé. Obzvláště je to živé v tradičněji orientovaných rodinách (pravdivlem je to v řadě énických rodin) založených na představě muže jako živatele rodiny. Nezaměstnanost e dotýká i vnitřních pravidel fungování rodiny a domácnosti, zejména dělbý rolí a činnosti v rodině. Binns a Mars (1984) konstatují, že zejména v rodinách starších osob, kde muž byl před ztrátou místa dlouhodobě zaměstnán, se obvykle vyhranily ženské a muž-čá role. Toto rozdělení rolí v období nezaměstnanosti nejen přetrvává, ale dokonce má jiděnci i slít. A to i přesto, že ztráta zaměstnání a role živatele je i ztrátou tradiční legimily nerovné dělbý práce v rodině. Marsden a Duff (1975) jsou, toto názoru, že čzaměstnanost zesiluje tradiční odlišení mužské a ženské role v rodině a vede ke sníže-ému sdílení úloh v domácnosti. McKee a Bell (1984) mají za to, že přítomnost nezáměstnaného může v domácnosti rušit ženu kontrolu nad domácím prostorem, který je nak její doménou. Současně se ztrátou role živatele se muž stává i veřitelem v tradič-ím sociálním prostoru své ženy.

Nezaměstnanost tak může narušit i zcela rozbit vztahy mezi jednotlivými členy rodiny. A to nejen napětím vznikajícím ze stresu způsobeného nedostatkem finančních prostředků a tím nedostatkem prostředků k životu. Smith (1987:131) uvádí čísla z britského statistického úřadu, podle nichž je ve všech věkových skupinách nezaměstnaných míra zvodovosti dvojnásobná ve srovnání s celostátním průměrem. Současně se ukazuje i uvislost mezi nezaměstnaností a násilnými činy v rodině jak mezi partnery, tak i ve ztahu k dětem. Tento problém je ovšem komplexnější – „domáci násilí“ nemusí být vyoláváno nezaměstnaností (i když nezaměstnanost může být jeho katalyzátorem), může ýt spíše spojeno s určitými faktory (nízká úroveň vzdělání, různé psychologické potíže ap.), teré jedince predisponují současně k tomuto násilí i ke snazší ztrátě zaměstnání.

Byly dokumentovány zejména rodinné krize kulminující sebevraždami.

Rodina ovšem není nezaměstnaností jen ohrožována, pro nezaměstnanou osobu se na-opak může stát útočištěm. Podpora, které se nezaměstnaným dostává ze strany jejich vlastní rodiny i širší rodiny ve smyslu sociální sítě příbuzenstva, sehrává významnou pozitivní roli. Silná podpora bývá poskytována zejména ze strany rodiny ženy (zvláště osob-ně její matky), a to nejen ve smyslu podpory finanční, ale i v každodenních krizích, ve styku s úřady, v péči o děti ap. Tato pomoc má samozřejmě omezený manévrovací pros-tor, zvláště pomocí finanční. Dhooge a Popay (1987:157) konstatují, že tak jak se nezaměstnanost koncentruje do sociálních skupin a kategorií ještě jinak handicapovaných (například nízkou kvalifikací a možnost ziskávat práci jen s nízkým výdělkem) a jak roste podíl dlouhodobě nezaměstnaných osob, klesají i možnosti nezaměstnaných spo-léhat se na své rodinné zdroje. Jejich sociální síť, včetně sítě širšího příbuzenstva, jsou totiž většinou umístěny ve stejné postiženém prostředí. Tím slabně i jejich podpora síla síť působí dvojnásobně: na jedné straně svým členům pomáhají, na druhé straně je udr-žují v daném deprivovaném prostředí a obnovují tak celý cyklus života v nezaměst-nanosti a chudobě. Přitom všem může nezaměstnanost vytvářet tak masivní krizové situace, že si s nimi jedinec ani rodina samy nemožou poradit, a stavají se tak nejen klienty sociálního státu, ale i objektem sociální práce.

VI.5 Nezaměstnanost a reprodukční chování

Negativní faktory spojené s nezaměstnaností se promítají i do širšího kontextu repro-dukčního chování. Upozorňují na to britské a australské (Windschuttle 1980) prameny s odkazem na 30. léta. Podle nich tehdy hrubá míra gňatečnosti y Británii i v Austrálii poklesla a zvýšil se průměrný věk ženichů i nevěst, odkládaly se porody a klesala po-rodnost. Analogická situace je monitorována i v 80. letech. Není ovšem prokázáno, že je zde přímá souvislost mezi oběma jevy. Alespoň v části populace jsou těhotenství a materství pro ženy naopak příležitostí k úniku z nepříznivého statusu nezaměstnaných do výhodnějšího statusu matek a žen v domácnosti. Campbell (1984) uvádí, že nezaměstnané dívky, které nemají zkušenost s ekonomickou nezávislostí, usilují často o jedi-né: mít dítě, ať již jako vdané, nebo jako svobodné matky. Auleta (1982) prezentuje svou domněnku, podle níž život nezaměstnaných žen nemá, při jejich závislosti na or-ganizovaném systému sociálního státu, vlastní vnitřní smysl. Proto řada z nich hledá řešení v těhotenství. Nemají nic, co by mělo hodnotu samo o sobě, ale dítě ji v naší kul-tuře má. Dítě je cosi, co všichni kolem nich za hodnotu považují, a proto je tyto ženy chčejí. Auleta komentuje jejich těhotenství jako výraz amorální formy racionality v jejich závislosti na sociálním státě.

Proto také ženy v tomto postavení často neuvažují o potrazech a nepoužívají antikoncepci, chtějí děti. A jak dovozují Beale a Nethercott (1986), v mnoha případech úspěšně. Podle jejich studie následoval po uzavření jedné tovarny v menším britském městě výrazný růst těhotenství mezi propuštěnými ženami. Řada studií ukazuje, že ve všech vrst-vách ženy vdané za nezaměstnané muže, ve srovnání s těmi, jejichž manželé měli za-městnání, používaly méně antikoncepci a měly více dětí. Jejich další zjištění, že se totiž

7 Popay (1985) to ilustruje vyjádřením jednoho ze svých mladých respondentů: „Protože nemám práci, nepřemýšlím o tom namítnutí si děvče, oženit se a založit rodinu“. McKee a Bell (1984) po-

tyto ženy v průběhu těhotenství chovaly rizikově (sporé návštěvy prenatalních porad, kouření) ovšem naznačuje, že nejde o přímou souvislost s nezaměstnaností, jako spíše s celkovou chudobou a faktory, které jsou s ní spojeny.

VI.6 Sociální izolace

Ztráta zaměstnání vede k sociální izolaci v dvojím smyslu slova. Jednak samo (ztracené) zaměstnání je významným zdrojem (ziráčnými) sociálních kontaktů, jednak jeho ztráta vede k přerušení řady dalších sociálních kontaktů, jež s ním přímo nesouvisí. Potíž je v tom, že stejně jako nelze nahradit práci v zaměstnání volným časem, nelze ani tyto širší sociální kontakty rovnocenně nahradit užšími kontakty v nejbližším okolí (v rodině či v sousedství). Většina studií konstatuje, že v průběhu nezaměstnanosti dochází ke snížení frekvence sociálních styků, a to jak ve vztahu k širšímu okolí, tak i uvnitř širších, ba dokonce někdy i uvnitř nukleárních rodin. V řadě případů nezaměstnaní vypadávají ze sociálních kontaktů prostou fyzickou nepřítomností. To se týká zejména kontaktů s osobami na bývalém pracovišti, které jsou jen zřídka dále udržovány. Obousměrná ztráta zájmu o jejich udržení pramení především z toho, že mizí prostor sdílených společných životních zkušeností. Jiným motivem omezení sociálních kontaktů je na straně nezaměstnaných pocit vlastní stigmatizace ztrátou zaměstnání. Po ztrátě práce se lidé většinou vyhýbají nejen těm, kdo jsou zaměstnáni, ale vyhýbají se kontaktům s ostatními nezaměstnanými, neboť jsou pro ně depresivní. Do tohoto typu izolace se jedinci a rodiny dostávají postupně, tak jak s prodlužováním období nezaměstnanosti sklouzávají do stále pasivnějších životních strategií.

Sociální izolaci se nemusí rozumět vždy tak, že vede k faktickému fyzickému osamocení jednotlivců či jednotlivých rodin. Nepochybně i tento mechanismus mezi nezaměstnanými působí, neboť souvisí s volbou jejich životních strategií v období nezaměstnanosti. Sociální izolaci nezaměstnaných je však třeba chápat především jako jejich izolaci od majoritní (zaměstnané) populace. K té může docházet i při rozvinutém společenském životě nezaměstnaných osob, je-li omezen na stejné postižené prostředí. Tento problém je zesilován v místech, kde dochází k hrmatné nezaměstnanosti a nezaměstnaní nežijí obklopeni zaměstnanou populací, ale lidmi s obdobným osudem, jaký postihl je samotné.

Míra sociální izolace je spojena s řadou faktorů, mezi nimiž hraje významnou roli věk. *Birns* a *Mars* (1984) na základě výsledků svého výzkumu konstatují, že mladí se po ztrátě svého zaměstnání neocitají zdaleka v takové sociální izolaci jako nezaměstnaní staršího věku. Tendence k sociálním kontaktům v širokých sociálních sítích (často na základě vzájemné sousedské a přátelské výpomoci) je mezi mladými nezaměstnanými manželstvími a rodinami rozšířenější. I když jsou vrstevnické sociální sítě mladých charakterizovány slabšími vztahy než sociální sítě založené na rodinných a příbuzenských vztazích, pozitivně snižují manželské napětí. U mladých svobodných nezaměstnaných je častější opačná tendence k životu v širších sociálních sítích vrstevníků, který může nabývat různých forem, včetně vzájemné solidarity při kriminálních činnostech a vandalství, při nichž tyto sociální sítě mohou nabývat podoby gangů mladistvých.

VI.7 Nezaměstnaní v sociálních sítích

Sociální síť není významným rozhodovacím mechanismem domácností, které čelí ob-

ní podporu i materiální pomoc a jsou často (zejména pro osamělé osoby nebo příslušníky etnických či národnostních menšin) i důležitým zdrojem udržení vědomí příslušnosti k určitému širšímu společenství (např. k dané etnické či národnostní menšině). Významnou roli hrají sociální síťi rodinné.⁸ Sociální síťi jsou i důležitými a efektivními prvky v hledání placené zaměstnání. *Jenkins* (1984) zdůrazňuje, že sociální síťi jsou nejdůležitější formou, jíž dochází k hledání pracovníků firmami i pracovníky míst pracovišť, což má velký význam pro strukturu pracovních příležitostí a pro způsob hledání placené práce. Sociální síťi ovlivňují nejen to, zda člověk dostane práci, ale i to, jakou práci dostane. Informace o příležitostech zaměstnání a volných místech se snáze šíří ve volných sociálních sítích, které nejsou příliš úzce prostorově ohraničeny. Sociální síťi se slabšími vztahy jsou tak pro hledání práce významnější než sítě s vztahy silnými, které jsou obvykle příliš lokální a příliš sociálně homogenní, což obojí zužuje samotným informacím. Popularita sociálních sítí při hledání zaměstnání spočívá v tom, že poskytují podobné výhody jako přímé kontakty se zaměstnavateli, ale jsou navíc neformální. Je zde minimum byrokratických procedur, vyplňování žádostí a příjímácích rozprav. Navíc je mobilizace sociální sítě relativně jednoduchou záležitostí, nevyžadující příliš energie, času ani peněz. Člověk má takto navíc možnost získat o pracovním místě i takové informace, které by jinak formálně nemohl získat. Přitom jde ovykle o místo na pracovišti, kde člověk má nějakou blízkou osobu (nejčastěji samotného informátora).

Některé studie zdůrazňují rozdíly v sociálních sítích mužů a žen. *Grieco* a *Whipp* (1984) konstatují, že sociální síťi žen jsou charakterističtěji těsnějšími vztahy a větším soustředěním na rodinu a příbuzenstvo. Představují snahu o větší sociální bezpečnost a jsou proto také soustředěny více kolem péče o domácnost a děti a orientovány především na jiné ženy. Sociální síťi žen se obvykle nepokývají s jejich sítimi pracovníků, což je u mužů naopak dosti časté. Jsou také více lokálního charakteru a to obojí snižuje jejich hodnotu při vyhledávání práce¹⁰ a určuje i povahu práce, prostřednictvím takových sítí případně nalezene. Uzavřené a omezené sociální síťi, koncentrované na rodinu, příbuzenstvo a jiné ženy, neposkytují ženám při hledání zaměstnání stejné možnosti jako mužům jejich sociální síťi. *Callender* (in: Fineman 1987:35) konstatuje, že po ztrátě zaměstnání se ženy jen zřídka setkávají se svými bývalými spoluzaměstnanci a nezaměstnanost již samotným ekonomickým tlakem vede k redukci jejich společenského života, a to k větší než v případě mužů.

VI.8 Nezaměstnanost a fyzické zdraví

Již výzkumy prováděné v 30. letech naznačily souvislost mezi nezaměstnaností a zhoršením zdravotního stavu populace. Tehdy se pozornost soustřeďovala zejména na

⁸ *Clark* (1987:106) konstatuje, že mladé rodiny se často při ztrátě zaměstnání vrací tam, kde mají silnější a rozsáhlejší sociální síťi, včetně sítí rodinných.

⁹ *Morrisonová* (1992) k tomu přinesla empirickou ilustraci. V jejím výzkumu zaměstnané osoby získaly současně zaměstnání v 35% případů na základě informací přátel a v 37% případů na základě osobních kontaktů (jen pro 11% z nich zprostředkovaly zaměstnání příslušné úřady).

¹⁰ Zatímco 38% nezaměstnaných mužů uvádí, že své poslední pracovní místo získali pomocí

takové fenomény, jako byla podvýživa či nevyvážená strava a nemoci s nimi spojené.¹¹ Nezaměstnanost v 30. letech přiváděla rodiny do stavu absolutní chudoby a byla spojena se strádáním, při kterém nedostatek nejen osácení, ale i jídla byl spíše pravidlem než výjimkou. *Smith* (1987) po vypočítání výdajů rodiny s třemi dětmi ve Velké Británii 30. let konstatuje, že její rozpočet byl deficitní. Dnešní sociální stát kryje životní minimum přece jen lépe, proto i důsledky nezaměstnanosti pro fyzické zdraví nezaměstnaných a členů jejich rodin jsou nyní méně nepříznivé než v minulosti. Navíc došlo k přesunu od fyziky nemocí spojených s nedostatečnou výživou či s její nevhodnou strukturou k výskytu nemocí spojených se stresem. I v 80. letech se ovšem například *Fryer* a *McKenzie* (1987:68) zmiňují o tom, že nezaměstnané osoby v jejich výzkumu dosahovaly ve všech šesti částech standardizovaného dotazníku (NHP, neboli Nottingham Health Profile), zjištějícího úroveň energie, bolesti, emocionální stav, spánek, sociální izolaci a fyzickou pohyblivost, vyššího (tedy méně příznivého) skóre než osoby zaměstnané. Většina studií na toto téma se opírá také o analýzu dlouhodobých trendů v úmrtnosti a nemocnosti v souvislosti s trendy nezaměstnanosti, což nebývá metodologicky příliš přesvědčivé, neboť nelze prokázat, že jde skutečně o kauzální vztah, a nikoliv o časovou koexistenci jevů.¹² Existují však i studie provedené přímo v nezaměstnané populaci. Jako významné se v tomto ohledu v literatuře uvádějí zejména Michiganská studie (*Kasl*, *Gore*, *Cobb* 1975) z roku 1970 a *British Regional Health Study* z let 1978 až 1980, v které bylo sledováno 7 735 mužů ve věku 40–59 let z 24 středně velkých měst ve Velké Británii. *Cook* (1982) například mezi nezaměstnanými dokládá zvýšený výskyt nemoci dýchacího ústrojí, plícních a ischemických srdečních potíží.

Problém vztahu mezi nezaměstnaností a fyzickým zdravím má, podle nejrozšířenějších dnešních názorů, společného jmenovatele ve stresu, atakujícím imunitní systém a kardiovaskulární systém člověka. Ke stresu, kterým je ztráta zaměstnání provázena, se často přidávají další doprovodné zesilující faktory, jako jsou kouření, požívání alkoholu, léků a drog. Spojení mezi nezaměstnaností a zdravím prostřednictvím stresu dokládá *Kasl* (1975), s tím, že stresové reakce a doprovodné zdraví nepříznivé chování jsou spojovacím můstkem mezi nezaměstnaností a kardiovaskulárními chorobami. *Brennerovi* (1971) ovšem v tomto ohledu v jeho výzkumu nevycházela souvislost mezi nezaměstnaností a kardiovaskulárními onemocněními jednoznačně. Vrchol jejich výskytu se za vřeholem nezaměstnanosti pravidelně opožďoval, což může mít dvojjí interpretaci: buď je výskyt těchto potíží větší v době ekonomické konjunktury, nebo jde o opožděný dozvuk ekonomických potíží, kdy toto onemocnění potřebuje určitý čas k tomu, aby se rozvinulo. Nezaměstnanost by z tohoto hlediska měla nejen přímý vliv na stav zdraví

populace (jako v případě psychického zdraví), ale jevíla by se i jako impuls vzniku dlouhotrvajících procesů vedoucích k chronickým zdravotním potížím.¹³

VI.9 Nezaměstnanost a psychické zdraví

Vztahem mezi psychickým zdravím a nezaměstnaností se zabýval zejména *Brenner* (1973). Podle jeho výsledků, které jsou ovšem kontroverzní (byly mnohokrát diskutovány jak věcně, tak co se týče použité metodologie), se simultánně se změnou míry nezaměstnanosti mění i míra psychických onemocnění a potíží (měřených počtem přijetí do psychiatrických léčebn a mírou sebevražednosti). Důvodem je, jak konstatují *Fryer* a *Payne* (1986:247), vyšší průměrná úroveň napětí a negativních pocitů a nižší úroveň štěstí a životního uspokojení u nezaměstnaných osob. *Jahodová* (1988) k tomu poznamenává, že tato psychická deprivace je vysvětlována obvykle náhlým poklesem životní úrovně a chudobou po vyčerpání nároků na podporu z titulu pojištění pro případ nezaměstnanosti. I když většinou po ztrátě zaměstnání neupadnou zákonitě do chudoby (rozhodně ne manažeri, lidé s úsporami, mladiství závisející na rodině ap.), je pro ně všechny nezaměstnanost důvodem k obavám a starostem. Finanční obavy ovšem nejsou jediným impulsem narušujícím psychickou rovnováhu nezaměstnaných. *Jahodová* (1988) obrací pozornost zejména k vlivu vyloučení člověka z institucí, které před ztrátou zaměstnání v jeho životě dominovaly, a s tím souvisejícímu rozbití navykklé životní rutiny. Odříznutí od dřívější organizace života a jejích pravidel, restrukturalice času, ztráta časového a sociálního horizontu, ztráta spoluúčasti na životě sousedství a širší obce, to vše působí na psychologickém duchu způsobu, kterými nezaměstnaného člověka. *Warr* (1985) identifikuje v analógickém duchu způsobu, kterými nezaměstnanost může ovlivňovat psychické zdraví:

- finanční obtíže, pokles příjmu a finanční obavy;
- změna společenského chování, omezení společenských kontaktů a zúžení sociálního prostředí nezaměstnaných (částečně proto, že nechodí do zaměstnání, částečně proto, že z finančních důvodů nechodí do společnosti);
- malý prostor pro rozhodování (i když mají k dispozici spoustu času, nemožou na svém životě pro nedostatek finančních zdrojů často mnoho změnit);
- nedostatek příležitosti k rozvíjení nových dovedností, získávání nových zkušeností a využívání těch starých;
- nárůst ponižujících zkušeností (žádat o práci a být odmítnut, být považován za někoho, kdo selhal, svádět boje s nesympatickými a neosobními byrokraty);
- pocit úzkosti z budoucnosti;
- redukce kvality interpersonálních kontaktů.

Eisenberg s *Lazarusfeldem* (1938) konstatují, že stav nezaměstnanosti je spojen i s větší emocionální nestabilitou. Smysl pro proporce je podlomlen, jsou ohroženy hodnoty jedince a jedinec nejen ztrácí svou cenu ve vlastních očích, ale vnímá i ztrátu své

¹³ Při posuzování vlivu nezaměstnanosti na zdraví nesmíme pochopitelně zapomenout, že i když nezaměstnanost prostřednictvím stresu celkově ovlivňuje zdraví člověka, vystavuje napať výkon řady zaměstnání člověka daleko výraznějišmu (i když často ryze specifickému) riziku ohrožení

ceny v očích ostatních. Rozvíjejí se v něm pocity podřadnosti, ztrácí sebevědomí a obecně je ohrožena jeho morálka. Nezaměstnaní mají ve srovnání se zaměstnanou populací tendenci být úzkostnější, je mezi nimi větší výskyt deprese, jsou nespokojenější, neurotičtější a více soužení obavami, mají snížené sebevědomí a sebeúctu a trpí poruchami spánku.¹⁴ Je však třeba poznamenat, že ne vždy ústí psychické potíže, jež jsou důsledkem nezaměstnanosti, v psychologickou poruchu. To se stává nejspíše tam, kde jsou pro takovou poruchu osobní předpoklady (dědičnost, organická vada ap.). Často je psychická porucha spíše příčinou než důsledkem nezaměstnanosti.

Otázky a cvičení:

1. *Jak se liší absolutní a relativní deprivace z nezaměstnanosti?*
2. *Jak ovlivňuje nezaměstnanost rodinu nezaměstnaných osob?*
3. *Ovlivňuje nezaměstnanost více psychické či fyzické zdraví?*
4. *Co je, podle vašeho názoru, pro většinu lidí nejhorším osobním důsledkem ztráty zaměstnání?*
5. *Pokuste se provést mezi svými známými malou anketu na téma: Co pro vás znamená vaše zaměstnání?*

VII. NEZAMĚŠTNANÍ VE SPOLEČNOSTI

- VII.1 Ztráta statusu
- VII.2 Nezaměstnanost a participace
- VII.3 Štigma
- VII.4 Nezaměstnanost a sociálně patologické jevy
- VII.5 Nezaměstnanost a veřejnost
- VII.6 Nezaměstnanost a politické postoje
- VII.7 Distribuce rizika nezaměstnanosti
- VII.8 „Underclass“

¹⁴ Smith (1987) uvádí australský výzkum pomocí „General Health Questionnaire“, jehož výsledky ukázaly, že více než polovina 401 zkoumaných nezaměstnaných mezi 16 až 24 lety věku

VII.1 Ztráta statusu

Převládající většina osob se shodne na tom, že jejich práce je obtížná, monotónní a rutinní a že nepřináší žádné vnitřní uspokojení, ale jen málo z nich si přeje zůstat nezaměstnanými. Dokonce i v případech, kdy je lidem dána možnost vyjádřit se k tomu, zda dávají přednost své práci nebo nepracovnímu příjmu ve stejné či větší výši, přiklánjí se spíše k práci. Ztráta zaměstnání neznamená jen ztrátu statusu spojeného obecně s faktem „mít zaměstnání“ a konkrétně s „povahou tohoto zaměstnání“. Znamená také přijmout nový status (nezaměstnaného), status inferiorní (podřadný), spojený i s určitými nepřijemnými povinnostmi. To, v čem nezaměstnaným brání finanční tíseň, není jen uspokojování kulturně definovaných potřeb určité úrovně spotřeby zboží, ale je to také potvrzení vlastní pozice tvář v tvář konzumní společnosti, v níž je morálním závazkem udržování určité úrovně spotřeby (respectable level of consumption) a určitého životního standardu. Nezájem o dosažení této úrovně, stejně jako neschopnost této úrovně (třeba z důvodů nezaměstnanosti) dosáhnout, jsou považovány za preferenci zahálky před úsilím potvrdit svou hodnotu dobrého pracovníka. Na význam určité úrovně spotřeby pro udržení osobní identity člověka v evropské a americké kultuře upozorňují Bostyn a Wight (1987:139). Lze se dohadovat o tom, zda je tento konzum motivován vlastními či uměle vzbuzenými potřebami, i o tom, kdo má zájem na dynamice tohoto konzumu (Marxuse, 1991), jakož i o tom, jaké důsledky má tato konzumní orientace pro lokální životní prostředí i pro přežití planety (Meadows a Meadows, 1995). Konzum zboží však (ať již s touto skutečností souhlasíme či ne) v každém případě poskytuje lidem v současných průmyslových zemích možnost vyjádřit svoji osobní identitu, vytvářet a potvrzovat sociální vztahy a ritualizovat svůj čas. Nezaměstnanost tuto možnost blokuje.

Bostyn a Wight (1987) popisují některé z mechanismů vyjadřování statusu prostřednictvím konzumu, které se udržují mezi britskými dělníky. Zmínují se například o konzumu alkoholu, kdy mít svůj drink nebo zaplatit pití (tundu) ostatním je výsadou dobrých pracovníků a demonstrací jejich úspěšnosti v zaměstnání. Upozorňují na tradiční spojení mezi těžkou prací a alkoholem jako oprávněnou odměnou za ni. Nezaměstnaní se v hostinci cítí pokoreni, protože nejen nemohou poručit pít ostatním, ale nemohou si ani dát více než jedno pivo. Také omezení v jídelníčku jsou vnímána jako statusový pád. Nezaměstnaní se proto obvykle snaží udržet co nejdéle většímu viditelných znaků konzumního standardu. Především se snaží, pokud to jen jde, udržet si své auto nebo je prodat a koupit levnější. Jde přitom o to nezůstat bez auta, neboť přijít o auto je veřejnou manifestací zbládnutí. Také neschopnost zajistit v rodině (v dané společnosti obvyklou) pravidelnou obměnu šatstva a bytového zařízení je pro nezaměstnané frustrující. Zejména pokud se týče šatstva dětí, především dětí dospívajících. Na jejich ošacení rodina nezaměstnaných věnuje často poslední zdroje. Udržování společnosti akceptovaného standardu spotřeby pro děti je v rodinách nezaměstnaných nejvyšší prioritou nejen proto, že rodiče vždy chtějí pro děti to nejlepší, ale také proto, že to udržuje určité sebevědomí dětí i rodiny.

Ve vnímání situace, v které se nezaměstnaní ocitají, a vyrovnání se s novým statusem se ovšem lidé různí. I Rotter (1966) rozlišuje dva typy osob, které se liší v přesvědčení o míře své svobody. Na jedné straně jsou lidé, kteří v různé míře věří, že jejich osud je

v jejich vlastních rukou a že jejich činnosti závisěji přede vším na jejich vlastních rozhodnutích. Na druhé straně existují lidé, kteří se cítí být ve vleku vnějších sil a událostí, které nemohou ovlivnit. Jsou přesvědčeni, že jejich činnosti jsou vynuceny a určeny vnějšími silami a událostmi, nad nimiž nemají kontrolu. První typ je daleko úspěšnější v získávání zaměstnání i v jeho udržení, zatímco druhý typ se přiznává často vyskytuje mezi dlouhodobě nezaměstnanými. Vzdělávající vědomí komplexnosti sil způsobujících nezaměstnanost může vést u řady osob k pocitu bezmocnosti tvář v tvář těmto silám a k určitému fatalismu, který nejen ztěžuje získání nového zaměstnání, ale vede také k obecnější občanské pasivitě. Situace ovšem nemusí být tak jednoduchá, jak se někdy jeví liberálně laděným moralistům, dávajícím nezaměstnanost do přímé souvislosti s pasivitou a fatalistickým postojem nezaměstnaných. Přesvědčení řady nezaměstnaných, že jejich situace není výsledkem jejich osobního selhání a osobní nedostatečnosti, ale výsledkem působení fatalitních vnějších okolností, na které nemají vliv, jim pomáhá v obtížné situaci udržet sebevědomí. Některé z postojů a chování nezaměstnaných, které snižují jejich šanci získat spolehlivější zaměstnání, tyto osoby zároveň chrání proti negativním zkušenostem a negativnímu prožívání vlastní situace. Mohou být například přesvědčeni o tom, že šance získat práci jsou tak malé, že je lépe vyhnout se stresu a nesnažit se hledat práci vůbec. To sice snižuje jejich šanci získat zaměstnání na nulu, ale umožňuje jim to zároveň uchovat si vnitřní psychologickou rovnováhu a sebevědomí. Jakkoliv je tato strategie zvnějšku viděna jako iracionální, nelze jí upřít jistou vnitřní racionalitu.

Specifické problémy mají mladí nezaměstnaní, protože zaměstnání a konzumní standard jsou i znakem dospělosti či znakov mužství. Jen tehdy, když se mladý člověk stane zaměstnaným, stává se v soudobé průmyslové společnosti definiivně i dospělým. Je to důležitý faktor i při navazování známostí mezi mladými muži a ženami a při zakládání rodiny. Bostyn a Wight (1987) uvádějí jako ilustraci komentář mladého nezaměstnaného k tomuto problému: „Ony se ptají: Co děláš, jaké máš zaměstnání? a já jim odpovídám 'fuck all', to je co dělám“. Tato odpověď je ilustrací toho, jak důležitá je v naší společnosti pro založení rodiny placená práce.³ Zaměstnání a z něho plynoucí výdělek tedy poskytují mladému člověku vážnost a status dospělého člověka dvojnásobem, jednak manifestací standardního konzumu, jednak možností založit rodinu.

VII.2 Nezaměstnanost a participace

Problém nezaměstnanosti, zvláště dlouhodobé nezaměstnanosti, je spojen i s otázkou občanských práv a participace na životě společnosti. Jordan (1982:201) zdůrazňuje, že být nezaměstnaný neznamená jen nemít zaměstnání či práci (to ostatně při převládající moudré a neradostné průmyslové práci nemusí být vždy vnímáno negativně) a z něho plynoucí odpovědnosti životní prostředky. Znamená to i:

- vyloučení z profesionálního společenství, kterého si většina osob velmi cení;
- přisouzení nevhodného sociálního statusu majícího charakter stigma;

³ Ať již vědomě či nevědomě, oprávněně či neoprávněně.

³ Obdobně jako to v zkarikované podobě zachytil na počátku století Jaroslav Hašek v povídce

– vyloučení z aktivní části v odborech;

– vyloučení z plného občanství.

Jak konstatuje *Dahrendorf* (1990), moderní společnosti jsou společensmi práce, vybudovanými kolem pracovní etiky a profesionálních rolí. V této kultuře je se zaměstnáním spojeno zařazení člověka do společenského řádu a zaměstnání je klíčem k životním šancím i zdrojem identity a sebevědomí člověka. Obecně se konstatuje, že zaměstnání je v evropské a americké kultuře dlouhou dobou nejen prostředkem získávání statků, ale i podmiňkou oprávněnosti občanství. Od konce 18. století bylo totiž občanství jako plnoprávné členství člověka ve společnosti (a s tím spojená občanská práva) postupně spojováno s jeho statutem zaměstnané osoby. V této souvislosti se vzpomíná otázka volebního práva, které dlouho záviselo na placení daní (tedy na majetku nebo zaměstnání určité úrovně). To souviselo i s potřebou eliminovat vliv slechty na veřejný život prostřednictvím volebního práva osob, které na ní jako její klienti plně závisely (jedem z důvodů odporu proti všeobecnému hlasovacímu právu v minulém století), a tedy i s potřebou odlišit zaměstnanecký vztah od vztahu klienta a patrona. I když později došlo k oddělení zaměstnání a občanství, přezívá tento princip ještě dodnes v některých praktických případech (například vyplácení podpor v nezaměstnanosti předpokládá předcházející zaměstnání).

Již to, že vyplácení podpory v nezaměstnanosti je podmíněno tím, že se nezaměstnaný vzdá všech činností, které by mohly být klasifikovány jako zaměstnání, ho zatlačuje do pasivní role. Jedinou aktivitou, která je nezaměstnanému dovolena, je hledání nového pracovního místa. V tomto systému se tak vytváří nová, znevýhodněná role, status nezaměstnaného jako „pacienta či klienta“, spojený s omezením občanského principu. Nezaměstnaní jsou vyloučeni nejen z podílu na prosperitě společnosti (dostávají z ní jen limitovaný podíl příspěvků a služeb), ale i z jakéhokoliv reálné participace v hlavním proudě společenského života. Nikdo dosud nevyčíslil ztráty, které tím vznikají jak nezaměstnaným, tak i společnosti. *Jordan* (1982:203) uvádí, že výzkumy v britských městech postižených nezaměstnaností ukázaly nízkou participaci na veřejném životě i na skupinovém životě v komunitě. Lidé zde byli izolováni a čím byli izolovanější, tím méně příznivý měli vztah k svému bydlišti, ke svým sousedům a tím méně věděli o sociálních službách, které jim byly k dispozici. Ke stavu sociálních služeb byli přitom velmi kritičtí. V politických postojích se klonili k autoritářství a k pravicovému řešení.

Nelze se tedy divit, že ztráta zaměstnání je většinou chápána, a to jak těmi, kdo je ztratili, tak i společností, jako určitá exkomunikace. Je to totiž jako být negramotný, ne schopný, poníženy. Člověk nikam nepatří a nic nemá chtít. Mnoho nezaměstnaných cítí, že jejich život ztratil strukturu a účel. „Získat zaměstnání“ je pro ně synonymem „začít opět žít“. Tento pocit je zesilován negativním postojem části veřejnosti k nezaměstnanosti. Zvláště v prosředí, kde převládají liberalistické postoje a kde je nezaměstnanost chápána především jako důstředek osobní nedostatečnosti a selhání nezaměstnaného jedince. Kde vládne přesvědčení, že nezaměstnaní ztratili zaměstnání většinou vlastní vinou a mohli by je znovu získat, jen kdyby chtěli.

VII.3 Stigma

Být nezaměstnaným ve společnosti, která příkládá zaměstnání takový význam, znamená

ně je (*actual identity*). Každý, u něhož dochází k rozporu mezi těmito dvěma identitami, je stigmatizován. Goffman se soustřeďuje na interakci mezi stigmatizovanou osobou a „normální“ nestigmatizovanou populací. Povaha této interakce závisí od typu stigma, neboť Goffman rozlišuje mezi stigmatem, které je zjevné a proto diskredituje (*discreditable stigma*), a stigmatem, které je prvnímu pohledu skryto, ale mohlo by diskreditovat po svém odhalení (*discreditable stigma*). Diskreditující stigma je běžně zřejmé a vnímané. V případě stigma, které by mohlo diskreditovat, nejsou příznaky stigmatizace v běžné interakci patrné a stigma proto většinou není ostatní populaci známo. Problémem je pro stigmatizovanou osobu v prvním případě nutnost vyrovnat se se skutečností, že ostatním lidem je její stigma známo. V druhém případě se stigmatizovaná osoba snaží své stigma skrýt, což z její strany vyžaduje obratnou a často vysilující manipulaci s informacemi.

Negativní status spojený s nezaměstnaností může být nezaměstnanými vnímán jako stigma, které diskredituje, i jako stigma, které by je mohlo diskreditovat (dokud není okolím nezaměstnaného známo). To vede k tomu, že řada osob po ztrátě zaměstnání odmítá přijmout status nezaměstnaného a vyhýbá se všemu, co by je mohlo jako nezaměstnané identifikovat. Manipulují s informacemi tak, aby se nevyjevili jako společensky outsideri. Snaží se skrýt sám fakt ztráty zaměstnání, často nejen před sousedy či před příbuzenstvem, ale i před vlastní rodinou. *Marsden a Lin* (1982:113) uvádějí příklady mužů, který odcházeli i po ztrátě práce z domu v pracovním oděvu, či mladé ženy, která po ztrátě zaměstnání předstírala studium.

VII.4 Nezaměstnanost a sociálně patologické jevy

Existuje řada studií na téma nezaměstnanost a sebevražda. *Platt* (1985) shromáždil 156 relevantních studií na toto téma a provedl jejich podrobnou analýzu a klasifikaci. Nezaměstnanost se v nich prokazatelně pojí s vyšším výskytem sebevražednosti i nedokonalých demonstračních sebevražd (parasucidů). Zejména nedokonalé sebevraždy jsou signifikantním výrazem psychologických potíží. Ide o pokus použít extrémního způsobu komunikace v situaci, v níž podle názoru jedince jiné způsoby, jak sdělit své potřeby ostatním, selhaly. *Jarolová* (1988) komentuje nedokonalou (demonstrativní) sebevraždu jako „křik o pomoc“. Podle některých studií z Velké Británie (*Platt – Kreftman* 1985) se oblastí s větší mírou nezaměstnanosti vyznačují vyšší mírou parasucidů a parasucida se mezi nezaměstnanými vyskytuje až devítkrát častěji než v zaměstnané populaci. *Platt* (1985:116) ovšem vyslovuje podezření, že u suicidů (na rozdíl od parasucidů) jde o opakovaný kauzální řetězec: že totiž nikoliv nezaměstnanost vede k vyšší frekvenci sebevražd, ale že naopak predispozice osob náchylných k sebevraždě vedou k tomu, že jsou mezi nezaměstnanými více zastoupeny.

Masová nezaměstnanost nedopadá negativně jen na jedince, ale má nežádoucí důsledky i pro společnost. Tak jako může u jedince nezaměstnanost vyvolávat chronickou dezorganizaci jeho života, netečnost, nestabilitu rodiny, duševní deprese (v krajních případech sebevraždu), kriminální delikt, nadměrné pití alkoholu či užívání drog a další destruktivní individuální jednání, může ve společnosti vyvolávat analogické sociálně patologické procesy (krizí hodnot, úpadek úcty k autoritám, rozklad občanské společnosti, krizi rodiny a dalších sociálních institucí, alkoholismus, kriminalitu). V dostupných studiích se nepotvrzuje obecně sdílené mínění o souvislosti nezaměstnanosti a aktivity hledání nového zaměstnání. *Leach a Haggstaff* (1986:114) poznamenávají, že úzký okruh nezaměstnaných, kteří nehledají nové zaměstnání, je obvykle ostrakizován. Je zde silný společenský tlak na to, aby nezaměstnaný věnoval co nejvíce energie a času vyhledávání práce. Ať již osobními návštěvami u firem, odpovídáním na inzeráty, docházením na pracovní úřad nebo využíváním svých sociálních sítí. Jestliže je v tom neúspěšný, roste jeho osobní pocit viny a deprese stejně jako pocit jeho okolí, že s ním není něco v pořádku. V určitých regionech je situace na pracovním trhu tak nepříznivá, že šance získat zaměstnání je pro některé skupiny pracovníků velmi nízká a z hlediska jejich situace by tedy bylo výrazem realismu na hledání práce rezignovat. Věřejně mlčenlivě ovšem nepřiznávají posuzuje „tenistv nezaměstnaných“ a předpokládá, že budou hledat práci bez ohledu na možnost úspěchu.⁵ Současně je veřejně mínění toho názoru, že by nezaměstnaní měli být „realističtí“ a přijmout zaměstnání i za horších platových podmínek. Měli by akceptovat jakoukoliv práci a jakoukoliv mzdu a dát jí přednost před dávkami sociálního státu, které jsou z kapes příčinlivých (a zaměstnaných) poplatníků.

Dominující obraz nezaměstnaných v očích veřejnosti, podporovaný často masmédiem, je stále moralizující. Nezaměstnaní jsou si v tomto pohledu sami vinní svými problémy. Je to dáno jejich neochotou k mobilitě, neochotou přijmout i nižší placenou práci nebo práci na zkrácený úvazek. Jsou nezaměstnaní pro své nedostatky či nedostatek prozíravosti. Nemají potřebnou kvalifikaci, která by jim dala na trhu práce větší šance, a nejsou do jejího rozšíření ochotni investovat ani peníze, ani čas. O práci možná přišli i tím, že měli přehnané mzdové požadavky, a tak se jejich výroby staly méně schopnými konkurence v mezinárodním měřítku, nebo byli méně produktivní než jejich konkurenti. Obraz nezaměstnaných jako osob žijících na úkor tvrdě pracujících datových poplatníků a doplňujících si nelegálně svůj příjem (sociální podporu či sociální pomoc) prací v neformální ekonomice je pro veřejnost stále svůdné a rozšířené. Nepříznivý postoj značné části veřejnosti k nezaměstnaným, který je součástí jejich nevhodného sociálního statusu, je dán mnoha důvody.

Cohen (1972) poznamenává, že pro zaměstnanou populaci je snazší vylnout se konfrontaci s realitou možné ztráty svého zaměstnání vírou, že nezaměstnanost je samotné nemůže postihnout.⁶ Jsou toho názoru, že nezaměstnanost obvykle postihuje lidi, kteří se svými charakteristikami od nich samotých odlišují. Navíc se mohou podvědomě cítit vnitřně vinni za svá privilegia zaměstnaných, což kompenzují třeba vírou, že si toto privilegium z nějakým důvodů (na rozdíl od těch, kdo zaměstnání ztratili) zaslouží. Je to výraz určitého druhu morální paniky a je to i určitá ideologie, podobná teorii stigmaťu, pro vysvětlení podřadného postavení stigmatizovaných a pro racionalizaci svého nepřátelského nebo vyhýbavého postoje k nim. Tento postoj je spojen s vlastními obavami,

⁵ Vážinou se nezaměstnaný podle těchto požadavků chová konformně až do té míry, že se toto chování změni v bezobsažný rituál, v jehož úspěšnost již sice nevěří, ale kterým se před společností musí kryt.

⁶ Ilustraci mohou být naše zkušenosti z výzkumu provedeného v roce 1993 po první vlně nezaměstnanosti v jednom větším českém strojírenském podniku. V hloubkových rozhovorech s dělníky, zaměstnanci na normální tarifní smlouvě a dělníky učícími se, bylo sděleno, že zaměstnaní se

spojené se ztrátou zaměstnání, ani zvýšenou konzumací alkoholu spojenou se ztrátou zaměstnání zejména u mladých osob), ukazuje se však určitá souvislost s kouřením a mezi mladými lidmi s požíváním drog. *Zolty Zabýják* (alkohol) se zdá být přece jen specifikou konce 19. století, dnes ho úspěšně nahrazuje droga. Do značné míry je mezi nezaměstnanými doložena i rostoucí potřeba léků, a to jak studiemi založenými na globálních datech zachycujících růst spotřeby léků v oblastech s vyšší mírou nezaměstnanosti (*Janlert*:1985), tak případovými studii sledujícími zejména následky hromadného propouštění v případě uzavírání celých továren a konstatujícími rapidní růst spotřeby léků mezi propuštěnými osobami.

Podle *Harmana* (1976) je strach z nezaměstnanosti v pozadí řady rasových i meziskupinových konfliktů. Souvislost mezi periodickými výtržnostmi a drancováním na jedné straně a nezaměstnaností na straně druhé konstatuje řada autorů. Výzkumy prováděné ve Velké Británii ukázaly, že dělníci z odvětví a z území, kde dochází k velkému pohybu na trhu pracovních sil, jsou náchylnější k sociálně infantilním jednání. Mají sklon nakupovat zbytečné věci, patří k militantním fotbalovým fanouškům. Zabývají se „nepodstatnými věcmi“ právě proto, že se jim vymyká v rukou „věci podstatné“, zejména zaměstnání, a že nemohou v tomto bodě svůj osud ovlivnit. Některé studie uvádějí zjištěnou souvislost mezi mírou nezaměstnanosti a mírou kriminality, stejně jako vyšší výskyt delikventního chování mezi nezaměstnanými. Platí to zejména pro mladé nezaměstnané. Existují odkazy na růst delikvence a nekontrolovaného násilí zejména v souvislosti s dlouhodobou nezaměstnaností a se vznikem nové třídy deklasovaných (*underclass*).⁴ Konstatuje se však, že se toto zvýšení násilí často nezaměřuje proti hlavnímu proudu společnosti, ale vybíjí se uvnitř komunity nezaměstnaných a chudých. Je ovšem eruptivní, je latentně přítomno a schopno ohrozit i „spořádanou společnost“, jak to naznačují například periodické výtržnosti deprivovaných etnických skupin ve velkých městech Velké Británie a USA (například roku 1992 v Los Angeles).

VII.5 Nezaměstnanost a veřejnost

Nezaměstnanému je ve společnosti přirazován určitý status. Je sice podradný, ale je s ním svázána řada povinností a očekávání jak ze strany státní moci (zejména orgánů sociálního státu), tak ze strany veřejnosti. Nezaměstnaný v něm není osvobozen ze sociálních závazků a očekává se, že je bude plnit bez ohledu na své finanční a emocionální problémy. Zároveň se od něj očekává, že je schopen změnit svoji situaci, jakož i snaha o tuto změnu. Proto je činěn za svou situaci (a za to, že nemůže najít práci) odpovědným. Předpokládá se, že svoji nezaměstnanost bude považovat za nežádoucí. Jestliže nenachází práci, je považován za líného nebo neschopného a není s ním něco v pořádku. Status nezaměstnaného je tedy přechodný, trvalý status nezaměstnaného je přiznán jen tam, kde je spojen s trvalou neschopností vykonávat zaměstnání (chronická nemoc, fyzický respektive mentální handicap, demoralizace a osobnostní úpadek).

⁴ Jevy z hlediska hlavního proudu společnosti sociálně patologické se mohou v uzavřeném světě underclass jevit jako normální způsob existence, včetně fungování černé ekonomiky a příjmů z účasti na ní. V české společnosti to evidentně hrozí v případě, že majoritní populace nezíská

kteřé jsou v populaci značné. Anketa periodicky prováděná Úřadem ES pro průzkum veřejného mínění (tzv. Eurobarometr) zjistila v září 1993, že 70 % obyvatel zemí ES považuje nezaměstnanost za hlavní problém společnosti. Jakou oběť jsou lidé ochotni podstoupit za ochranu před nezaměstnaností, napovídá zjištění, že 57 % dotázaných je ochotno platit vyšší daň, pokud se tím získají prostředky na vytváření nových pracovních příležitostí. A to i přes to, že 67 % dotázaných považuje současně daňové zatížení za neuměrně vysoké. Takový postoj může na jedné straně vést zaměstnanou veřejnost k podezírání nezaměstnaných z toho, že zneužívají sociálního státu, na druhé straně může u nezaměstnaných vyvolávat úzkost a pocit provinění při pobírání podpory a měnit politické klima pro krácení podpor v nezaměstnanosti.

VII.6 Nezaměstnanost a politické postoje

V kontextu západoevropské a americké individualistické kultury je nezaměstnanost chápána skutečně spíše jako selhání jedince než selhání společnosti. I když v její historii byla období a ideologie, které nezaměstnanost chápaly spíše jako selhání společnosti. To byl i dominantní výklad nezaměstnanosti prezentovaný u nás v posledních 40 letech. Veřejné mínění je v naší společnosti v tomto ohledu rozpolceno a argument o selhání společnosti do značné míry akceptuje.⁷ Ve většině vyspělých průmyslových zemích je situace poněkud odlišná. Snad i proto vyvolává nezaměstnanost více rezignaci v osobním životě jedinců než revoltu ve společnosti. Uvádí se, že ve stabilizované společnosti nezaměstnanost sama o sobě neovlivňuje politickou situaci, stejně jako neovlivňuje výraznější politické názory a sympatie nezaměstnaných k politickým stranám. Zájmovou interpretaci přinesl již v 30. letech *Zwickler* (1934), když konstatoval, že se v Československu sice prosazuje socialistický výklad krize, je ale provázen nedůvěrou a nepřátelstvím dělníků nejen k vyšším sociálním vrstvám, ale i uvnitř vlastní třídy, kteří jim berou práci. Tak se vyvířely distance nejen mezi třídami, ale i uvnitř vlastní třídy.

Konstatovali to ve své klasické práci *Nezaměstnaní v Marienthalu* Jahodová, Lazarsfeld a Zeisel (1933). Srovnáním volebních výsledků před krizí a ve vrcholící krizi 30. let dovodili, že volební sympatie se v důsledku krize nezměnily. Předpoklad, že hlad vede nutně k revoluci, pak označili za mýtus. K podobnému závěru dospívají o více než 50 let později *Urwitz* a *Paterson* (1990), když konstatují, že s výjimkou Francie nepřinesl návrat vysoké nezaměstnanosti v Evropě žádnou podstatnou politickou reakci. Vezměme v úvahu, že například Margaret Thatcherová byla opakovaně volena i za vysoké nezaměstnanosti, spojované s její ekonomickou politikou, a přes politické bouře, které tuto situaci doprovázely. *Seabrook* (1987) poznamenává, že mezi chudými roste určitá apatie a klesá politická aktivita a organizované protesty, ale současně v místech koncentrace chudých vzrůstá kriminalita a násilí. Jestliže je zde více násilí, je často zaměřeno dovnitř samotné komunity chudých. Nicméně se zdá, že masová nezaměstnanost může mít nešťastné politické konsekvence a přispívat zaměstnání je dostatečně účinným politickým lákadlem. Ukázaly to úspěchy NSDAP v Německu i následně události v Rakousku.

⁷ Podle výzkumu veřejného mínění, provedeného v okrese Jindřichův Hradec (HN, 21. 7. 1992), se značná část z dotázaných nezaměstnaných nalézala v životní situaci, které nerozuměl a kterou přijímal zcela pasivně. Nevinní z ní ani ekonomickou reformu, ani vládu, ani podniky, které je zaměstnávají. *Těchto lidí se mnoho obává, protože voliči se odvolávají k volánímu snižování a*

Jahodová (1982) upozorňuje na to, že když v roce 1938 vtrhl Hitler do Rakouska, vítala ho větší část obyvatelstva právě proto, že přicházel s příslibem práce. Ještě 50 let po těchto událostech se lidé v Marienthalu vyjadřovali v tom smyslu, že by podporovali kohokoli, kdo by jim dal zaměstnání. Bylo jedno, jestli přislíb přichází zleva nebo zprava. I když nezaměstnaní nevytvářejí koherentní politickou sílu, mohou být často přístupni argumentům levých i pravých extrémistů. Vliv nezaměstnanosti na politickou situaci tedy nelze paušálně podceňovat.

VII.7 Distribuce rizika nezaměstnanosti

Offe (1985:36) konstatuje, že pravděpodobnost individuálního úspěchu na trhu práce není obvykle distribuována náhodně, ale závisí zřetelně na připsaných (askriptivních) charakteristikách, které vedou k tomu, že různé sociální kategorie (definované zejména zdravotním stavem, věkem, pohlavím, rasou a národností či příslušností k etnické skupině) mají na trhu práce rozdílné postavení. Riziko nezaměstnanosti je tedy ve společnosti distribováno nerovnoměrně. Určité profese i jinak sociálně definované kategorie jsou vystaveny většímu riziku nezaměstnanosti i většímu riziku jejího dlouhodobého trvání. Lidé z těchto rizikových kategorií mají ve srovnání s ostatní populací i častější zkušenost s opakovanou nezaměstnaností, neboť jsou vystaveni vyššímu riziku toho, že i opakově nezaměstnanosti spolu souvisejí. Pravděpodobnost jednoho zvýšení i pravidelně natezenou práci opět brzy ztratí.⁸ Riziko dlouhodobé nezaměstnanosti a riziko opakované nezaměstnanosti spolu souvisejí. Pravděpodobnost jednoho zvýšení i pravidelně natezenou práci opět brzy ztratí. *Schervish* (1981) k tomu poznamenává, že druh zaměstnání předurčuje i způsob jeho ztráty. Nezaměstnanost se tak stává z jevu ohrožujícího obecně celou populaci jevem ohrožujícícm specifické populace. Zdá se, že ohrožení obecně jsou ve všech průmyslových vyspělých zemích charakterizovány zhruba stejně (někdy se označují jako „citové skupiny“, neboť je na ně začlena politika zaměstnanosti i sociálního státu).

Vysoká míra nezaměstnanosti a dlouhodobá nezaměstnanost jsou nejfrekventovanější především mezi osobami s nízkou kvalifikací,⁹ mladými lidmi, ženami, lidmi s nízkým vzděláním, členy minoritních skupin (zejména rasově, ale i kulturně či nábožensky identifikovaných) a novými imigranty. Podíváme-li se na ni optikou konceptu pracovní kariéry (Runciman 1990), ukáže se, že tyto osoby snadněji než jiné ztrácejí zaměstnání a nacházejí spíše zaměstnání na sekundárním trhu práce, zaměstnání s méně jistou budoucností, hůře placená. Koncentrace nezaměstnanosti v určitých sociálně-demografických kategoriích vytváří nové mechanismy sociální stratifikace a vede k mnoha sociálním konfliktům tam, kde se tyto skupiny soustřeďují, zejména ve velkých městech. Do určité míry se zde koreluje nezaměstnanost a chudoba v tom smyslu, že právě osoby z chudých vrstev jsou vystaveny většímu riziku dlouhodobé či opakované nezaměstnanosti, čímž dochází k multiplikačnímu efektu. Chudoba jde ruku v ruce s nezaměstnaností, která opět zesiluje chudobu. Výrazně se to projevuje například ve Spojených stá-

⁸ Některé prameny uvádějí, že nezaměstnanost postihuje nekvalifikované osoby až dvakrát častěji než osoby kvalifikované. V Nizozemí nemělo v polovině 80. let 40 % nezaměstnaných žádnou kvalifikaci.

⁹ Někdy práci ani nenaleznou. *Morrisová a Irwinová* (1992) konstatují, že v jejich výzkumu bylo

tech, kde jsou jak nezaměstnanost, tak i bída historicky koncentrovány (spolu s dalšími sociálními problémy a indikatory sociální deprivace) v určitých sociálních vrstvách. Jedná se o africké Američany, nové přistěhovalce ze Střední a Jižní Ameriky, nekvalifikované a málo vzdělané osoby, mládež a staré osoby. Příslušníci těchto skupin jsou častěji nezaměstnaní nebo chudí (většinou obojí) a získávají krátkodobější a hůře placená zaměstnání. Většinou nejsou členy odborů ani etablovaných sociálních sítí, a tak s menší pravděpodobností získávají zaměstnání s jejich podporou.

VII.8 Underclass

Nezaměstnanost, zvláště masová, vyvolává otázku, zda nezaměstnaní vytvářejí zvláštní společenskou třídu. Zdá se, že o konstituování nezaměstnaných jako svébytné třídy nelze hovořit. Na to je lato kategorie příliš heterogenní, diverzifikovaná svými sociálními charakteristikami, a také zkušenost s nezaměstnaností znamená pro různé lidi různé věci. Někteří z nich najdou práci dříve než jini, mnozí z nich dokonce lepší, než byla ta původní. Další opouštějí trh práce a mnoho dalších se stává dlouhodobě nezaměstnanými. Rada nezaměstnaných žije v rodinách, jejichž další členové jsou nezaměstnaní, jini žijí v rodinách, kde ostatní členové zaměstnání mají. Navíc mezi nezaměstnanými obecně neprevládá tendence k vydělení se z hlavního proudu společnosti. *Jahodová, Lazarsfeld a Zeisel* (1933) sice u části mladých a dlouhodobě nezaměstnaných konstatovali tendenci označovat se za nezaměstnané, starší pracovníci se ale i po ztrátě zaměstnání identifikovali nikoliv s nezaměstnanými, ale nadále se svou profesí. Rozptýl i individualizace zájmů se zdají být pro formování nezaměstnaných jako sociální třídy nepřekonatelnou překážkou. Nehledě k sociálnímu stigma, kterým nezaměstnanost je a které většinu nezaměstnaných nutí spíše se jí zbavit jako dočasně situace, než se s ní identifikovat. Dochází-li k identifikaci s ostatními nezaměstnanými, je to více známka sociální dezintegrace a sebezrazení se mezi outsidersy, než příznak uvědomování si společných zájmů.

V poslední době se ovšem v souvislosti s masovou nezaměstnaností hovoří o vzniku *new underclass*. V češtině bychom hovořili nejspíše o třídě deklasovaných. Diskuse kolem underclass nejsou novinkou. Trvají již více než století a mají své předchůdce v Marxově konceptu lumpenproletariátu a viktoriánském rozlišování chudoby a pauperismu. *Leach a Wagstaff* (1986:111) připomínají Disraeliho, jenž před více než 100 lety hovořil o dvou národech žijících v Anglii. Měl na mysli propast dělitel privilegovanou viktoriánskou společností od dělnické třídy. Podle jejich mínění jsou i dnes v Británii dva národy, odlišné jak materiálně, tak i kulturně. Mají tentokrát na mysli nezaměstnané, zvláště dlouhodobě nezaměstnané, jako druhý národ ve vztahu k ostatní populaci. Tyto dva „národy“ jsou chápány ve svěm protikladu a druhý národ pak navíc jako určitá hrozba hlavnímu proudu společnosti. Nová underclass je do značné míry odlišná od toho, co bylo tímto názvem označováno v minulosti.¹⁰

Existuje širší a užší pojetí underclass. Podle *Giddense* (1973) je dnes underclass tvořena osobami, které se koncentrují mezi nízkoplatcenými povoláními a jsou chronicky

nezaměstnanými nebo polozaměstnanými. *Wilson* (1987) definuje underclass jako heterogenní seskupení rodin a jednotlivců, kteří žijí mimo hlavní proud amerického profesionálního systému. Ide o jednotlivce s nedostatkem kvalifikace a dovedností a se zkušeností dlouhodobě nezaměstnanosti nebo žijící mimo pracovní trh, jedince s asociálním chováním a rodiny se zkušeností dlouhodobě chudoby a závislosti na systému podpor. Za hlavní charakteristiky underclass se považují dlouhodobá nezaměstnanost, fragmentarizovaná pracovní kariéra (časté střídání období zaměstnanosti a nezaměstnanosti), trvalé uplnění jen na sekundárním trhu práce, závislost na dávkách sociálního státu či na aktivitě v neformálním ekonomice.¹¹ Současná debata o underclass je ovšem, podle *Deana* (1991:35), orientována kolem bipolární osy „zaměstnání versus sociální stáť“. Vyhraněné pojetí formuluje Runciman ve svém článku *Kolik tříd existuje v současné britské společnosti* (Runciman 1990). Operuje s pojmem underclass nikoliv pro označení kategorie osob trvale a systematicky znevýhodněných na trhu práce, ale pro označení těch, kdo trvale pobírají podporu sociálního státu, nejsou schopni participovat na trhu práce a ocejtají se, v důsledku své neuspěšnosti v soutěži o práci, v situaci reziduální třídy.

Townsend (1979:920) konstatuje, že velká a proporcionálně rostoucí část populace není součástí placené pracovní síly. Je jí odepřen přístup k placenému zaměstnání a spolu s nízkým statusem je jí přiznán příjem ve výši životního minima. Kritériem odělení underclass od ostatní populace je povaha jejího příjmu (podpora a ne mzda), neboli její poměr klienta k sociálnímu státu jako k patronu místo vztahu zaměstnanec-nejedno. Ide o problém vytvoření se velkého počtu osob, kteří žijí v podmínkách permanentní závislosti na státu, z podpor systému sociálního zabezpečení.¹² Podobně konstatuje i Jordan (1974), že je to závislost na státní podpoře, co vytváří underclass, neboli *claiming class*. Tato závislost postihuje díky masové nezaměstnanosti značnou část populace, pro kterou není ani tak výsledkem její volby, jako spíše realitou, před kterou je postavena okolnostmi.¹³ Zatímco v době plné zaměstnanosti byla podpora v nezaměstnanosti spíše příspěvkem umožňujícím překlenout krátkou dobu hledání nové práce, stává se nyní pro rostoucí počet domácností dlouhodobě regulérním příjmem. Tím se ovšem velká část populace dostává do situace dlouhodobě závislosti na státních institucích a na pravidlech a normách vymezujících nejen podmínky pro získání tohoto příjmu, ale regulujících do značné míry i způsob života příjemců těchto dávek. Finanční závislost na sociálním státu spíše než na mzdě se promítá do sociálního jednání. Tuto závislost podtrhují zejména konzervativní kritici sociálního státu, kteří explicitě hovoří o „kulturní závislosti“, vznikající u příslušníků underclass v důsledku společného se na

¹¹ K tomuto pojetí *Dahrendorf* (1990) poznamenává, že dělící čára ve společnosti neprobíhá ani tak mezi zaměstnanými a nezaměstnanými, jako mezi těmi, kdo mají bezpečná a dobře placená zaměstnání, a těmi, kdo je nemají.

¹² Z tohoto pohledu nejsou osoby s nejistou a fragmentarizovanou pracovní kariérou, kteří jsou sice první při propouštění, ale zaměstnání mají, součástí takto vymezené underclass. Polybují se spolu s osobami zaměstnanými na určitou dobu či na zkrácený úvazek v přechodném prostoru mezi underclass a „starými sociálními třídami“, který Dahrendorf označuje jako šedou zónu.

¹³ Lidé ztrácejí zaměstnání většinou nedobrovolně. Výsledky výzkumu ve velkých nizozemských městech v roce 1989 ukázaly, že 83 % nezaměstnaných ztratilo své poslední pracovní místo ne-

podpory, v kontrastu ke „kultuře podnikavosti“, charakteristické pro ostatní populaci. Tedy pro ty, kdo se snaží vytvářet bohatství a příležitosti. Tutto závislost pochopitelně chápe jako zcela nežádoucí a patologický jev.

Do centra pozornosti sociologie přinesl pozrovu pojem underclass především Murray, Runciman, Giddens a Dahrendorf. Podle Dahrendorfa je kolem milionu Britů post-ženo syndromem deprivace, který vede k tomu, že se uzavírají do svého vlastního světa (*ghetto existence*). Tento syndrom je začarovaným kruhem. Jak do něj lidé jednou vstoupí, těžko hledají cestu zpět. Nesnaží se vrátit do riskantního světa normálního zaměstnání a životní šanci, ale usadí se ve svém novém životním cyklu. Ten je ovšem odlišný od života zbytku společnosti, dostatečně na to, aby v nich vytvořil pocit, že nejsou jeho součástí. Dahrendorf varuje před vznikem nové třídy deklasovaných, vznikající ve spojitosti s nedostatkem pracovních příležitostí, jako před šířícím se fenoménem. Vezmeme-li underclass v jeho frekventovaném užším vymezení prostřednictvím závislosti na podporě státu, pak počet takto závislých osob v posledním desetiletí vzrostl. Podle *Seabrooka* (1987) je nyní ve Velké Británii významný počet dospělých osob plně závislých na sociálním státu, z nichž mnohé vlastně ani jiný než tento stav od dětství nepoznaly. Americké prameny hovoří o tom, že v Bronxu lze dnes nalézt rodiny žijící nepřetržitě již třetí generaci z podpor sociálního státu. Podle Dahrendorfova odhadu by mohl underclass (jako trvalá klientela sociálního státu) v blízké budoucnosti představovat ve vyspělých průmyslových zemích až třetinu práce schopné populace. Dahrendorf varuje před tím, co nazývá *dvouúřetřinovou společností*, kdy se celá třetina jejích členů stává druhořadými občany bez práce, bez politické a sociální participace, s tendencí k asociální činnosti.¹⁴ *Schroyt* (1991) na Dahrendorfa navazuje a konstatuje, že pokud nezačne společnost objevovat nové užitečné pracovní příležitosti pro nekvalifikované dělníky a dělníky s nižšími schopnostmi, nevytvoří se Evropa v nejbližších 10 letech zrodů své nové třídy deklasovaných.

Underclass se síce neformuje jako ucelená třída v klasickém slova smyslu, ale její jednotlivá lokální ohniska jsou charakteristická vlastními životními hodnotami a strategiami i specifickým vztahem k majoritní populaci a k jejím institucím, včetně vztahu k právu. Navíc má underclass specifické mechanismy reprodukce, podobné známému cyklu chudoby. Podle zjištění *Popaye* (1985) se nezaměstnanost koncentruje ve Velké Británii do čtyřch rodin.¹⁵ Jeden ze sedmi nezaměstnaných měl i otec bez práce, 20 % nezaměstnaných mělo nezaměstnaného bratra nebo sestru. *Swaan*s a *Courtney* (1982) ve svém výzkumu konstatují, že téměř třetina nezaměstnaných mladých lidí měla jednoho nebo oba rodiče též bez práce. Řáda autorů rovněž konstatuje, že žena nezaměstnaného muže je obvykle také nezaměstnaná. Na datech to ve svém výzkumu z Hartlepoolu ve Velké Británii dokládá *Morrisová* (1992). V jejím souboru nezaměstnaných mužů bylo 87 % manželé těchto mužů též nezaměstnaných a jen 13 % jich mělo za-

¹⁴ Podle *Dahrendorfa* jsou ohrožena především velká města a etnické minority. Na koncentraci nezaměstnanosti ve velkých městech v Nizozemí, kde míra nezaměstnanosti dosahuje až 30 %, upozorňuje například *Engbersen* se svými kolegy (1990).

¹⁵ Zmínka o tom byla již v kapitole věnované trhu práce v souvislosti s jeho polarizací domácností na bohaté a chudé zaměstnanosti (Pahl 1984). *Morrisová* a *Irwinová* (1992) odkazují na data z britského General Household Survey (1987), která tuto tezi dokumentují. Je z nich patrná

městnání. S tím kontrastovala situace v souboru mužů se stabilním zaměstnáním, kde bylo jen 29 % jejich manželé mimo práci a 71 % jich mělo zaměstnání. Mnoho dlouhodobě nezaměstnaných pochází z rodin, kde alespoň jeden z rodičů či jiný člen rodiny byli či jsou dlouhodobě nezaměstnaní. Tak je deprivace přenášena z generace na generaci. *Morrisová* (1992) na svých datech z britského Hartlepoolu dovazuje, že polarizace se netýká jen vlastních domácností, ale i širší rodiny, přátel a sousedů, tedy sociálních sítí širšího rozsahu. V jejím souboru mělo 35 % nezaměstnaných nezaměstnané blízké příbuzné, zatímco podíl nezaměstnaných mezi blízkými příbuznými osob se stabilním zaměstnáním byl jen 16 %. Tato polarizace de facto odřezává dlouhodobě nezaměstnané od kontaktu se světem zaměstnání. To se projevuje i ve snížení úspěšnosti při hledání zaměstnání, a to vzhledem k velkému významu, který mají neformální sociální sítě při vyhledávání informací o pracovních příležitostech a pro získání nového zaměstnání.

Prostředí underclass je ve vztahu k majoritní populaci obvykle chápáno jako anomické, vyznačující se celkovou rezignací, malým nebo žádným respektem k autoritám, nízkou sociální kontrolou (hovoří se o oblastech, kam není radno chodit a které nejsou pod kontrolou policie), spoléháním se na systém podpor (70 % poslední mzdy představuje obvykle toféž co zákonem zaručený minimální příjem), zkušeností se stresem pramenícím z mnoha faktorů, vytráčením se pracovní etiky a tendencemi k pouličním nepokojům. Typickými jevy jsou zde kriminalita a drogy, těhotenství mladistvých, nestabilní rodinné vztahy, generačně předávaná chudoba a marginalizace. To vše vyvolává apatii k vlastním osudu a pocit odcizení od společnosti a jejich hodnot jako reakci na ostrakismus, kterému jsou příslušníci „underclass“ podrobeni ze strany majoritní (zaměstnané) populace. Vydělení tohoto prostředí z norem majoritní populace je považováno za alarmující. *Murray* (1989:27) konstatuje, že v Británii roste počet zdravotně práce schopné populace, která žije v odlišném světě než ostatní Britové a která připravuje své děti na stejný život a kontaminuje svými hodnotami nejen tyto děti, ale i své okolí. V tomto prostředí se „underclass“ stává pojmem zachycujícím obavy majoritní veřejnosti z delikventního chování části společnosti i distanci založenou na odporu tradiční morálky práce vůči těm, kteří žijí v závislosti na jiných.

Prostorové vydělení nové underclass v sídlišťích kolem velkých evropských měst není bez precedentu. Již v procesu původní urbanizace v 18. a 19. století byla chudoba, zejména chudoba spojená s novými imigranty, vytláčována z centra měst a segregována v určitých městských čtvrtích. Původně, v počátcích průmyslových měst, totiž sdílela chudoba s bohatstvím velmi často společný prostor. Přízemí domů, podle *Swaan* (1988:121), obvykle obývaly měšťanské rodiny, ve vyšších poschodích žili drobní měšťané, učitelé a úředníci, malí obchodníci, nebo příbuzní majitele. V nejvyšších poschodích žili prodávači, guvernanky, krejčí a ve sklepních místnostech často pauperizované rodiny, osm až deset osob v jedné místnosti. Všichni obyvatelé používali stejná zařízení (pokud v domě nějaká vůbec byla) a chudí obyvatelé byli zřídka kdy odděleni od společných dvorů, schodišť a chodeb. To mohlo bez problémů fungovat, pokud lidé věděli, co jeden od druhého mohou očekávat, mohli vzájemně rozeznávat svůj status a povolání z oděvu a vzhledu, akceptovali své místo a dodržovali pravidla užívání společných prostor domu, vyhýbajíce se nepřijemnostem. Podmínky se ovšem časem zhoršovaly. Zejména tam, kde byly sklepní místnosti pro nedostatek místa pro nově imigrující obyvatelé používány v turnusech (To znamená že v noci i během místnostech snali na

Otázky a cvičení:

1. Co je sociální status?
2. Kde v České republice hrozí největší koncentrace dlouhodobě nezaměstnaných?
3. Proč je status nezaměstnaného člověka v evropské kultuře chápán jako podřadný?
4. Co očekává veřejnost od nezaměstnaného člověka?
5. Proč nezaměstnaný člověk někdy před svým sociálním okolím tají ztrátu svého pracovního místa?
6. Co plyne ze stigmatizujícího charakteru nezaměstnanosti pro sociální pracovníky, jejichž klienty se nezaměstnaní stávají?
7. Hrozí v České republice vznik „underclass“?
8. Pokud se mezi svými známými provést malou anketu na téma: Proč lidé nejčastěji přicházejí o zaměstnání?

postelích lidé, kteří ráno odcházeli do práce a uvolňovali tak svá místa těm, kdo pracovali v noci a ráno se přicházeli vyspat ve stejných postelích.) Lidé v těchto podmínkách měli tendenci být hluchí, hašteřiví, impulzivní a holdovat nadměrně alkoholu. Nejen v domě, ale i na ulici začaly být sociální distance, původně v podmínkách prostorově blízkosti chudoby a bohatství dodržované, narušovány.

Tento způsob života s sebou nesl na jedné straně sociální kontrolu, na druhé straně velkou dávku nejistoty pro lépe situované vrstvy. Jednak v potenciální kriminalitě a násilnostech ze strany jejich sousedů, jednak v nebezpečí masových epidemii, které se v těchto podmínkách rychle šířily vertikálně všemi společenskými vrstvami. Swaan (1988:126) poznamenává, že vzpoury, násilnosti, kriminalita a epidemie byly čtyřmi jezdecki apokalypsy urbanismu. Právě nebezpečí masových epidemii bylo jedním z impulzů postupné prostorové segregace bohatství od chudoby v rozvoji průmyslové společnosti. Svoji roli v tom sehrály především obávané epidemie cholery. Bohatší se postupně stěhovali a výsledkem tohoto individuálního izolacionismu byla kolektivní prostorová segregace. Různé společenské třídy začaly obývat odlišné městské čtvrti. Problém segregace v souvislosti s úvahami o vytváření nové underclass opět ožívá. I když mnoho autorů zdůrazňuje, že oproti 30. létům je dnes nezaměstnanost ve společnosti více územně rozptýlena a nedochází k tak silné koncentraci nezaměstnanosti do určitých lokalit, jak tomu bylo tehdy, přece jen lze určitě územní difference pozorovat i dnes. Zvláštním problémem je zejména situace malých regionů a měst, kde došlo ke kolapsu firmy, která zaměstnávala převážnou část obyvatelstva města či regionu. Obdobně tomu ve větším měřítku může být i v regionech a velkých městech, jestliže došlo ke kolapsu celých odvětví, jež jsou pro určitý region typická a jež zaměstnávají většinu jeho obyvatelstva.

Diskuse o „underclass“ je někdy oprávněně kritizována jako ideologická. Námitky jsou vznášeny zejména proti úzkému chápání „underclass“ vymezenému závislostí jeho příslušníků na podporách a dávkách sociálního státu (kultura závislosti kontrastující s kulturou podnikavosti těch, kdo aktivně vytváří bohatství společnosti). Podle Deana (1991:35) je underclass symbolický pojem, sloužící majoritní populaci. *Auletta* (1982) napsal, že podle jeho odhadu 9 milionů Američanů tvoří underclass, kterou lze rozdělit do čtyř typů. První z nich představují pasivní chudí, kteří jsou obvykle dlouhodobými příjemci podpor sociálního státu. Druhým typem jsou kriminální živily pouličních gangů, terorizující města. Třetí typ tvoří podnikavci, kteří podobně jako kriminální živily nemusí být chudí. Vydělávají si však na živobytí v nelegální ekonomice, i když se jen zřídka dopouštějí kriminálních činů. Čtvrtým typem jsou traumatizovaní pijáci, lidé bez domova a mentálně nemocní osoby. Dean (1991:30) k tomu poznamenává, že tento výčet nepadně připomíná klasifikaci jiného konzervativně laděného autora z roku 1861, podle kterého existovala obecně morálce nebezpečná nepracující třída, kam zahrnul osoby s tělesnými vadami, osoby s mentálními vadami a osoby s morálními vadami.

¹⁶ Koncem století se ostane v Británii objevený pokusy izolovat nezaměstnané prostorově ve zvláštních obnůvách *Flowerbilla*, se dále oca o izolaci nezaměstnaných do Američtích V noc